

ELŻBIETA JASTRZĘBOWSKA

MIEJSCA ŚWIĘTE PIOTRA I PAWŁA W RZYMIE W III I IV W.

„Hic habitasse prius sanctos cognoscere debes / nomina quisq. Petri pariter Pauliq. requiris. / discipulos Oriens misit, quod sponte fatemur”¹ („Tutaj niegdyś przebywali święci – powinieneś o tym wiedzieć – ty, który poszukujesz imion Piotra i Pawła, uczniów, których wysłał Wschód, co dobrowolnie poświadczamy”). Tak zaczynając się inskrypcję papież Damazy (366–384 r.) polecił umieścić w bazylice Apostołów (dziś pod wezwaniem innego słynnego męczennika, Sebastiana) przy via Appia. Wśród kilkunastu znanych nam obecnie dedykacji damazjańskich, umieszczonych (z jednym wyjątkiem)² na grobach rzymskich męczenników i biskupów, powyższa inskrypcja stanowi *unicum*. Damazy upamiętnia w niej bowiem nie tyle groby obu Apostołów, ile sam fakt ich męczeństwa w Rzymie. Oryginał inskrypcji nie zachował się, ale jej treść i miejsce w bazylice św. Sebastiana są dobrze znane dzięki odpisom dokonanym przez pielgrzymów wczesnośredniowiecznych.

Wokół słowa *habitasse* narosły w ciągu wieków zarówno barwne legendy, jak i przeróżne interpretacje badawcze, co – jako problematyka z zakresu hagiografii – wykracza poza temat niniejszego zarysu³. Będąc tylko archeologiem i w ograniczonym zakresie historykiem starożytnym, chciałabym zająć się tutaj wyłącznie źródłami pisаныmi z III i IV wieku oraz współczesnymi im świadectwami materialnymi kultu Piotra i Pawła w Rzymie⁴.

¹ ICVR V, 13273; J. Guyon, *Damase et les martyrs romains*, Cité du Vatican 1986, s. 29.

² Chodzi o inskrypcję (ICVR II, 4098) poświadczającą przeprowadzenie bliżej nieokreślonych prac drenazowych na wzgórzu watykańskim.

³ Zob. P. Künzle, *Sul carme damasiano „Hic habitasse”*, RivAC 27, 1951, s. 192n.; H. Griffe, *„Hic habitasse prius”*, BLE 58, 1957, s. 93-101.

⁴ Brak precyzyjnych informacji – zob. A. Arbeiter, *Alt-St. Peter in Geschichte und Wissenschaft*, Berlin 1988, s. 14-18; B. Wronikowska, *Vestigia christianorum*, Lublin 1994, s. 33-36; H.-G. Thümmel, *Die Memoiren für Petrus und Paulus in Rom*, Berlin-New York 1999, s. 3-8; E. Dassmann, *Die historischen Zeugnisse für Leben und Streben des Petrus in Rom*, w: L. Cirillo, G. Rinaldi (red.), *Roma, la Campania e l’Oriente cristiano antico. Giubileo 2000. Atti del Conv. di Studi, Napoli 9-11 ottobre 2000*, Napoli 2004, s. 51-73), co do miejsc pobytu i śmierci Apostołów w Rzymie, w najstarszych chrześcijańskich źródłach pisanych (*Ewangelia św. Jana* i *Dzieje Apostolskie* oraz listy Pawła, Piotra, Klemensa Rzymskiego, Ignacego z Antiochii) jest przyczyną wyłączenia tych tekstów z moich rozważań.

Trzy pewne źródła pisane to:

1) wspomniana inskrypcja z drugiej połowy IV w.;

2) informacja w *Depositio Martyrum*, zamieszczonym w *Kalendarzu z 354 r.*: „29 czerwca Piotra w [dolinie] Catacumbas i Pawła na [drodze] Ostyjskiej w 258 roku”⁵;

3) cytat z listu prezbitera Gajusza (II/III w.) podany w pierwszej połowie IV w. przez Euzebiusza z Cezarei: „Ja zaś mogę pokazać trofea apostołskie. Wstąp na wzgórze Watykanu, albo idź na drogę do Ostii, a znajdziesz tam trofea tych, którzy ten Kościół założyli”⁶.

We wszystkich tych tekstach przewijają się te same trzy miejsca Wiecznego Miasta, w których chrześcijanie rzymscy czcili pamięć założycieli swojej gminy, a zarazem swoich najważniejszych męczenników: Watykan na drugim brzegu Tybru na północnym zachodzie, via Ostiense na południowym zachodzie, wreszcie dolina *Ad Catacumbas* przecinająca na południu via Appia. Wygląda na to, że chrześcijanie zbierali się tam już w III wieku, zanim w tych miejscach stanęły pierwsze, a potem kolejne bazyliki ku czci Apostołów. Zgodnie zatem z wcześniej ugruntowaną tradycją, którą poświadczają wspomniane źródła, chodziłoby w obu pierwszych przypadkach o miejsca męczeńskiej śmierci oraz / lub o groby – Piotra na Watykanie i Pawła na drodze Ostyjskiej, zaś w przypadku via Appia o miejsce kultu obu Apostołów, jednak kultu o genezie nie tak oczywistej, jak w dwóch pierwszych przypadkach.

Zagadnienie materialnych śladów początku kultu w tych miejscach mogły wyjaśnić wyłącznie badania archeologiczne. Należy przy tym podkreślić, że przeprowadzenie wykopalisk w takich miejscach zawsze stanowi niezwykle skomplikowane zadanie, zaś rzetelna interpretacja naukowa pozostałości, odkrytych pod słynnymi i wciąż czynnymi sanktuariami, jest jeszcze bardziej delikatnym przedsięwzięciem. Mając to na uwadze, nie zamierzam podejmować polemik badawczych zabarwionych ideologicznie, tak jak nie chciałabym też opowiadać się po jakiegokolwiek stronie „wyznawców” proponowanych w tym względzie hipotez. Postaram się tylko zaprezentować aktualny, aczkolwiek nadal pełen luk i otwartych pytań, stan wiedzy wynikły ze wszystkich dotychczasowych badań *loca sancta Apostolorum* w Rzymie⁷.

Na istnienie miejsca kultu św. Piotra na Watykanie wskazuje przede wszystkim i w najbardziej bezsporny sposób lokalizacja pierwszej bazyliki Piotrowej, dokonana po 318 r. przez Konstantyna⁸. Musiał on mieć bardzo ważne powody, aby wybrać to

⁵ Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica, Chronica minora*, Berlin 1892, s. 70n.: „III Kal. Iul. Petri in Catacumbas et Pauli Ostense Tusco et Basso Cons.” Zob. Ch. Pietri, *Roma christiana. Recherches sur l'origine de l'Eglise de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade à Sixte III (311-440)*, Rome 1976, s. 127, 365n.

⁶ Euzebiusz z Cezarei, HE II 25, 7 (cyt. za: Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, tłum. A. Lisiecki, Poznań 1924, s. 88).

⁷ Zob. przede wszystkim H. Lietzmann, *Petrus und Paulus in Rom*, Berlin 1927; D. W. O'Connor, *Peter in Rome. The Literary, Liturgical and Archaeological Evidence*, New York 1969; E. Dinkler, *Petrus und Paulus in Rom*, „Gymnasium” 87, 1980, s. 1-37; Arbeiter, dz. cyt., s. 13-50; Wronikowska, dz. cyt., s. 25-49, 141-145, 157-168; Thümmel, dz. cyt., passim.

⁸ Datowanie bazyliki – zob. Arbeiter, dz. cyt., s. 51-61.

właśnie miejsce, gdyż wiązało się to z likwidacją aktywnej wówczas nekropoli i unieвозмоżliwieniem Rzymianom dostępu do grobów ich bliskich. Wielkim nakładem środków i pracy, na terenie najmniej odpowiednim do celów budowlanych, to znaczy na dość stromym południowo-wschodnim zboczu wzgórza, cesarz wznosił bazylikę chrześcijańską. Wspomniana, wcześniejsza, niewielka nekropola, z pojedynczymi i późnymi pochówkami chrześcijańskimi, rozciągała się wzdłuż północnego boku cyrku Nerona i Kaliguli, którego lokalizacja jest poświadczona przez znane miejsce ustawienia obelisku na spinie, odkopane pozostałości *carceres* i treść inskrypcji nagrobnej z jednego z mauzoleów (A) wspomnianej nekropoli⁹. Na zachodnim krańcu szeregu kolejnych mauzoleów – wśród grobowców O, S, Q (il. 1) – po północnej stronie niewielkiej cmenttarnej uliczki, pozostał jeszcze w II wieku plac P, niezabudowany, dostępny od północnego wschodu, z kilkoma skromnymi i niedatowanymi grobami pod gołym niebem. Zachodnią granicę tego placu wyznaczał słynny, pokryty czerwonym tynkiem mur (tzw. Muro Rosso, Czerwony Mur) łączący narożniki mauzoleów S (płn.-zach.) i Q (wsch.-płd.). Wzniesiono go, jak się wydaje, przed połową II wieku, tzn. wtedy, kiedy grobowiec Q był jeszcze cysterną. W Czerwonym Murze (od strony wschodniej) – pod samym środkiem późniejszej absydy bazyliki konstantyńskiej, a zarazem pod wszystkimi młodszyimi ołtarzami papieskimi dzisiejszej bazyliki – stwierdzono istnienie niewielkiej niszy (il. 2) na planie nieregularnego półokręgu (1,3 m x 0,6 m x 0,9 m). Była ona flankowana przez dwie marmurowe kolumnienki, z poziomymi płytami z trawertynu (u góry) oraz z marmuru (u dołu), wyznaczającymi dwie kondygnacje (il. 3). Dolna, podwójna, płyta przykrywała głęboki i sięgający pod Mur Czerwony ziemny otwór – zawsze dostępny z tylnej strony tego muru (od zachodu) – z wymieszanim wypełniskiem ziemi, z różnymi kośćmi i z monetami, datowanymi na okres od połowy III po XVII w. Groby rozlokowane przed niszą, na różnych poziomach placu i o rozmaitej orientacji, zdawały się uwzględniać jej istnienie (il. 4). Później, choć nie wiadomo dokładnie kiedy, powierzchnię placu P pokryto mozaiką, skromnie zachowaną tylko na obrzeżach, zaś wspomnianą niszę zabezpieczono dodatkowo od północy krótką ścianką g, dobudowaną od wschodu do Czerwonego Muru. Właśnie z tą ścianką wiązą się jedyne świadectwa epigraficzne przetrwałe w całym zespole. Na fragmencie czerwonego tynku – pochodzącym podobno z miejsca, gdzie do Muru Czerwonego dobudowano ściankę g – odczytano graffiti greckie: IIET(POC) ENI¹⁰ (il. 5, A), zaś na północnej powierzchni ścianki g, wokół niewielkiej prostokątnej niszy, odkryto liczne łaćcińskie

⁹ Na temat wykopalisk pod bazyliką św. Piotra opublikowanych przez B. M. Apollonj Ghetti, A. Ferrua, E. Josi, E. Kirschbaum (*Esplorazioni sotto le confessioni di San Pietro in Vaticano eseguite negli anni 1940-1949*, Città del Vaticano 1951) – zob. Th. Klauser, *Die römische Petrustradition im Lichte der neuen Ausgrabungen unter der Peterskirche*, Opladen 1957; Pietri, dz. cyt., s. 58-64; Arbeiter, dz. cyt., s. 21-50; Wronikowska, dz. cyt., s. 25-41; L. Reekmans, *Bemerkungen zum Pertrusgrab unter der Konstantinischen Basilica am Vatikan*, „Boreas” 20, 1997, s. 49-82; Thümmel, dz. cyt., s. 15-72.

¹⁰ A. Coppo, *Contributo alla lettura dei graffiti vaticani del muro rosso*, RivAC 38, 1962, s. 97-118; A. Ferrua, *Memorie dei SS. Pietro e Paolo nell'epigrafia*, w: *Saecularia Petri et Pauli*, Città del Vaticano 1969, s. 134.

graffiti – np. *Victor Gaudentia vivatis in Christo* (il. 5, B), pozbawione imienia Piotra, za to z monogramem Chrystusa w postaci konstantyńskiego chrismonu¹¹.

Zatem, na nekropoli watykańskiej istniała w II wieku memoria w formie skromnej edikuli, należąca do grupy wielu dekoracyjnych nisz spotykanych na ówczesnych cmentarzach rzymskich (il. 6), ale przetrwała w stanie nie upoważniającym nas dzisiaj do jakiegokolwiek pewnej rekonstrukcji¹². Zazwyczaj nisze takie zawierały wizerunki zmarłych, były od frontu zaopatrzone w rodzaj parapetu (czy półki) na kwiaty, lampki i inne ofiary nagrobne. Z punktu widzenia oceny zebranej, aczkolwiek bardzo nieprecyzyjnej, dokumentacji archeologicznej nie można już dziś wykazać, czy edikula watykańska znajdowała się nad grobem, czy też była pomnikiem kommemoratywnym. Stanowiła jednak najwyraźniej obiekt czci i otoczona była bezimiennymi grobami ubogich Rzymian. Jej identyfikacja z watykańskim Tropajonem Apostolskim, wspomnianym przez Gajusza na przełomie II i III wieku, wydaje się dość prawdopodobna.

Wielki rozkwit w tym miejscu kultu Apostoła ze strony chrześcijan przypada jednak dopiero na czasy konstantyńskie (lata dwudzieste IV wieku), co poświadczają wspomniane graffiti na ścianie g, a dowodzi tego przede wszystkim budowa w latach 319–329 bezpośrednio nad edikulą największej wówczas bazyliki chrześcijańskiej, dedykowanej św. Piotrowi. Wtedy też niszę zamknięto w sześciennym pomniku-memorii, obłożonym płytami z marmuru i porfiru oraz otoczono ją dekoracyjną balustradą z ewentualnym cyborium (il. 7). Memoria ta znalazła się w najważniejszym miejscu najwspanialszej ówczesnej pięcionawowej bazyliki, długiej na 123 m i szerokiej na 90 m – pośrodku transeptu, przed absydą i u wylotu nawy głównej.

Całkiem odmiennie przedstawia się stan badań w znajdującej się przy via Ostiense bazylice św. Pawła za Murami, gdyż przeprowadzono tam tylko ograniczone sondáže. Dzięki nim plan i wymiary pierwszej w tym miejscu bazyliki konstantyńskiej dedykowanej św. Pawłowi potwierdziły wcześniejsze hipotezy na ten temat¹³. Całkiem nieprecyzyjne są też dane dotyczące dziewiętnastowiecznych odkryć z czasu odbudowy po wielkim pożarze z 1823 r. tak zwanej Bazyliki „Trzech Cesarzy” (Teodozjusza, Arkaadiusza i Walentyniana II), wzniesionej w latach 383–384¹⁴.

Odślonięta natomiast na początku ubiegłego stulecia Memoria Apostołów przy via Appia, tzw. *Triclia*, którą dokładniej zajmowałam się ćwierć wieku temu, obrosła

¹¹ M. Guarducci, *I graffiti sotto la Confessione di San Pietro in Vaticano*, Città del Vaticano 1958; A. Ferrua, *La criptografia mistica ed i graffiti Vaticani*, RivAC 35, 1959, s. 231-247. Zob. też Arbeiter, dz. cyt., s. 48, il. 30 i 31.

¹² Rozmaite propozycje rekonstrukcyjne – zob. Arbeiter, dz. cyt., s. 30n., il. 11-19.

¹³ Pewna wydaje się tylko informacja w *Liber Pontificalis*: „fecit Augustus Constantinus basilicam beato Paulo apostolo...”. Zob. Pietri, dz. cyt., s. 33-37; R. Krautheimer, *Corpus basilicarum christianarum Romae*, t. V, Città del Vaticano 1980, s. 97-169; F. Tolotti, *Le confessioni succedutesi sul sepolcro di S. Paolo*, RivAC 59, 1983, s. 87-149; Dinkler, dz. cyt., s. 22-26; P. Liverani, *Preesistenze archeologiche: la necropoli sulla via Ostiense*, w: *S. Paolo fuori le mura a Roma*, Firenze 1988, s. 29-35; Wronikowska, dz. cyt., s. 42-49.

¹⁴ Zob. H. Brandenburg, *Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jh.*, Regensburg 2004, s. 103.

również i później, bogatą literaturą fachową¹⁵. Punktem wyjścia dla pierwszych badań archeologicznych, przeprowadzonych przez Pawła Stygera przed blisko 100 laty w bazylice św. Sebastiana, były dobrze znane i wspomniane na początku niniejszego zarysu źródła pisane, przede wszystkim *Kalendarz z 354 r.* oraz inskrypcja Damazego¹⁶. W toku wykopalisk odkryto na „skrzyżowaniu” via Appia z doliną *Ad Catacumbas*, pod bazyliką i w jej najbliższym sąsiedztwie, skomplikowany stratygraficznie naziemny i podziemny kompleks cmentarny. Ma on całkowicie pogańską genezę, a rozwinął się na terenie, który był cesarską własnością. Powstały tam (il. 8): w I–II wieku (wtórnie zajęte w III wieku) dwa szeregi kolumbariów rodzinnych i koleżeńskich; w drugiej połowie II wieku mała podziemna nekropola wyzwoleńców Trajana; trzy mauzolea-hypogea, z których dwa zostały jeszcze raz zajęte w pierwszej połowie III wieku przez kolegium (*Innocentiorum*) lub stowarzyszenia pogrzebowe (*collegia funeraticia*); wreszcie trzy zespoły różnych pomieszczeń służących kultowi zmarłych (*scholae collegii*), w tym jeden kompleks z I wieku, czynny jeszcze w IV, tzw. *Villa Grande* i dwa oddzielne zespoły z III wieku, tzw. *Villa Piccola* i *Triclia*. Właśnie w *Triclii* zachowały się napisy greckie i łacińskie ku czci Piotra i Pawła (np. „Petro et Paulo Tomius Coelis refrigerium feci”) wyryte nad ławą, na ścianach niewielkiego pawilonu otwartego jednym bokiem na centralny brukowany dziedziniec (il. 9)¹⁷. Wśród inskrypcji znalazła się data konsularna z 260 roku¹⁸. Wyryto ją więc zaledwie dwa lata po roku 258, wspomnianym w *Depositio Martyrum* w odniesieniu do 29 czerwca, tradycyjnego święta Apostołów.

Skąd jednak *Ad Catacumbas* wzięli się chrześcijanie, którzy wcześniej tutaj nie chowali swoich zmarłych? Dlaczego odwoływali się, nieraz wręcz błagalnie (*petite, rogare*), do Apostołów lub też spełniali ku ich czci tradycyjną libację (*refrigerium*)? W oparciu o wspomniane badania sprzed wielu lat, w dalszym ciągu sądzę, że właśnie rok 258 jest tu bardzo istotny. Był to czas prześladowań Waleriana, kiedy chrześcijanom dostęp do ich cmentarza, czyli pobliskich katakumb Kaliksta, był zabroniony pod karą śmierci, co w stosunku do „nieposłusznego” w tym względzie biskupa Sykstusa II i jego diakonów zostało bezwzględnie wyegzekwowane¹⁹. Wydaje się dość prawdopodobne, że chrześcijanie – nie mając gdzie się podziać – zaczęli gromadzić się w sąsiedztwie katakumb Kaliksta, w zespole nagrobnym, wzniesionym być może przez spokrewnionych lub zaprzyjaźnionych z nimi pogan, aby czcić i modlić się do

¹⁵ E. Jastrzębowska, *Untersuchungen zum christlichen Totenmahl aufgrund der Monumente des 3. und 4. Jhd. unter der Basilika des Hl. Sebastian in Rom*, Frankfurt 1981. Ponadto – zob. Dinkler, dz. cyt., s. 26-37; Wronikowska, dz. cyt., s. 157-168; Thümmel, dz. cyt., s. 73-95.

¹⁶ P. Styger, *Gli apostoli Pietro e Paulo ad Catacumbas sull'Appia*, RQ 29, 1915, s. 149-205; tenże, *Il monumento apostolico dell'Appia* (Dissertazioni della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, 13), Città del Vaticano 1918, s. 3-115.

¹⁷ Jastrzębowska, *Untersuchungen*, s. 67-92, 194-233.

¹⁸ R. Marichal, *Les dates des graffiti de Saint-Sébastien à Rome*, „Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres”, 1953, s. 60-68.

¹⁹ Ponieśli oni w 257 śmierć męczeńską właśnie w katakumbach św. Kaliksta – zob. A. Amore, *I martiri di Roma*, Roma 1975, s. 140n.; Jastrzębowska, *Untersuchungen*, s. 79.

patronów swojej gminy, tak jak poganie czynili to wobec patrona swojego stowarzyszenia. Sam kompleks *Triclii* – ze wspomnianym pawilonem z ławami wzdłuż ścian i płynącą w kanale wodą z cysterny, z drugim portykiem i centralnym dziedzińcem oraz z niszą kultową, nadto ze schodami wiodącymi do podziemnej studni, wreszcie z przyległym mauzoleum – nie znajduje dziś wielu analogii wśród zachowanych naziemnych założeń tego typu w Rzymie. Jednym z niewielu takich kompleksów (*scholae*), które przetrwały jest ten u wejścia do hypogeum Flawiuszy²⁰. Wiadomo jednak, że w III wieku były one bardzo liczne, o czym świadczą opisujące je inskrypcje stowarzyszeń pogrzebowych. W inskrypcjach tych występują *triclinia* i *tricliae*, jest w nich mowa o ławach wzdłuż ścian, niszach kultowych z wizerunkami patronów, o dziedzińcach, ogrodach, studniach, kanałach wodnych, a nawet zegarach²¹. Zatem, wydaje się prawdopodobne, że kompleks *Triclii* wzniesli *Ad Catacumbas* pierwotni właściciele tamtejszego cmentarza, członkowie jakiegoś stowarzyszenia, być może *Collegium Innocentiorum*, poświęconego w jednym z niżej leżących mauzoleów²². Chrześcijanie mogli natomiast przybyć tutaj później, zmuszeni brutalną wobec nich polityką religijną. Fakt, że modlili się do swoich patronów i czcili ich libacją na stary tradycyjny sposób, i to z dala od miejsc pochówków Piotra i Pawła, nie powinien dziwić, ani w dobie prześladowań, ani w ogóle w odniesieniu do III wieku. Zgodnie bowiem z jeszcze starszą tradycją rzymską, chcąc uczcić pamięć zmarłych, żywi wcale nie musieli czynić tego na ich grobach. Mogli zebrać się razem tam, gdzie było to możliwe, nawet w domach prywatnych.

Chrześcijanie, przybywszy *Ad Catacumbas*, bądź tam już pozostali, bądź powrócili później raz jeszcze, podczas wielkich prześladowań Dioklecjana. W każdym razie miejsce to stało się dla nich nierozzerwalnie związane z kultem Apostołów. Również tutaj, bezpośrednio nad *Triclią*, wzniesiono na początku IV wieku bazylikę cmentarną ku ich czci (il. 10).

Basilica Apostolorum była niedużą (73,4 x 27,5m), trójnawową budowlą o interesującym planie, podobnym do planu cyrku. Ponieważ nawy boczne łączyły się obchodząc od zachodu półokręgiem nawę centralną, badacze nadali jej nazwę cyrkopodobna (lub eksedralna). W bazylice tej odprawiano eucharystię, chowano zmarłych i świętowano ich pamięć, a nadto hucznie, jeszcze w połowie IV wieku, czczono Piotra i Pawła w dniu ich święta. Na podstawie miarodajnych wskazówek, których tutaj nie sposób przedstawić, sądzę, że bazylika ta powstała jeszcze za panowania Maksencjusza, jeśli nie jako jego fundacja, to na pewno na terenie cesarskim podarowanym przez niego Kościołowi²³. Byłaby to, zatem, najstarsza bazylika chrześcijańska w Rzymie. Jej budowę rozpoczęto, zanim Konstantyn przybył do stolicy Cesarstwa i pokonał

²⁰ Tamże, s. 141-145.

²¹ Tamże, s. 76n., 87-89.

²² Tamże, s. 55n.

²³ E. Jastrzębowska, *San Sebastiano, la più antica basilica cristiana di Roma*, w: *Ecclesiae Urbis*, t. II, s. 1141-1155.

Maksencjusza, dezawuuując go następnie jako tyrana i prześladowcę chrześcijan, którym ten ostatni raczej nie był, jak wynika z niektórych źródeł, przetrwałych po dzień wbrew propagandzie nowego, zwycięskiego władcy. Konstantyn zresztą natychmiast po zwycięstwie zaczął fundować swoje bazyliki chrześcijańskie, w tym też i takie, które formą i funkcją naśladowały bazylikę Apostołów z via Appia²⁴.

Kult świętych Piotra i Pawła był żywy przy Via Appia przez większą część IV wieku, czego dowodzi wspomniana inskrypcja Damazego. Jednak pod koniec tego stulecia skoncentrował się głównie na tradycyjnie uznanych miejscach pochówków Apostołów, czyli na Watykanie i przy via Ostiense²⁵, zaś przy via Appia przewagę zdobył kult *ad corpore* św. Sebastiana, męczennika pochowanego w krypcie bazyliki, który stał się głównym patronem całego kościoła²⁶.

THIRD- AND FOURTH-CENTURY HOLY PLACES IN ROME CONNECTED WITH PETER AND PAUL

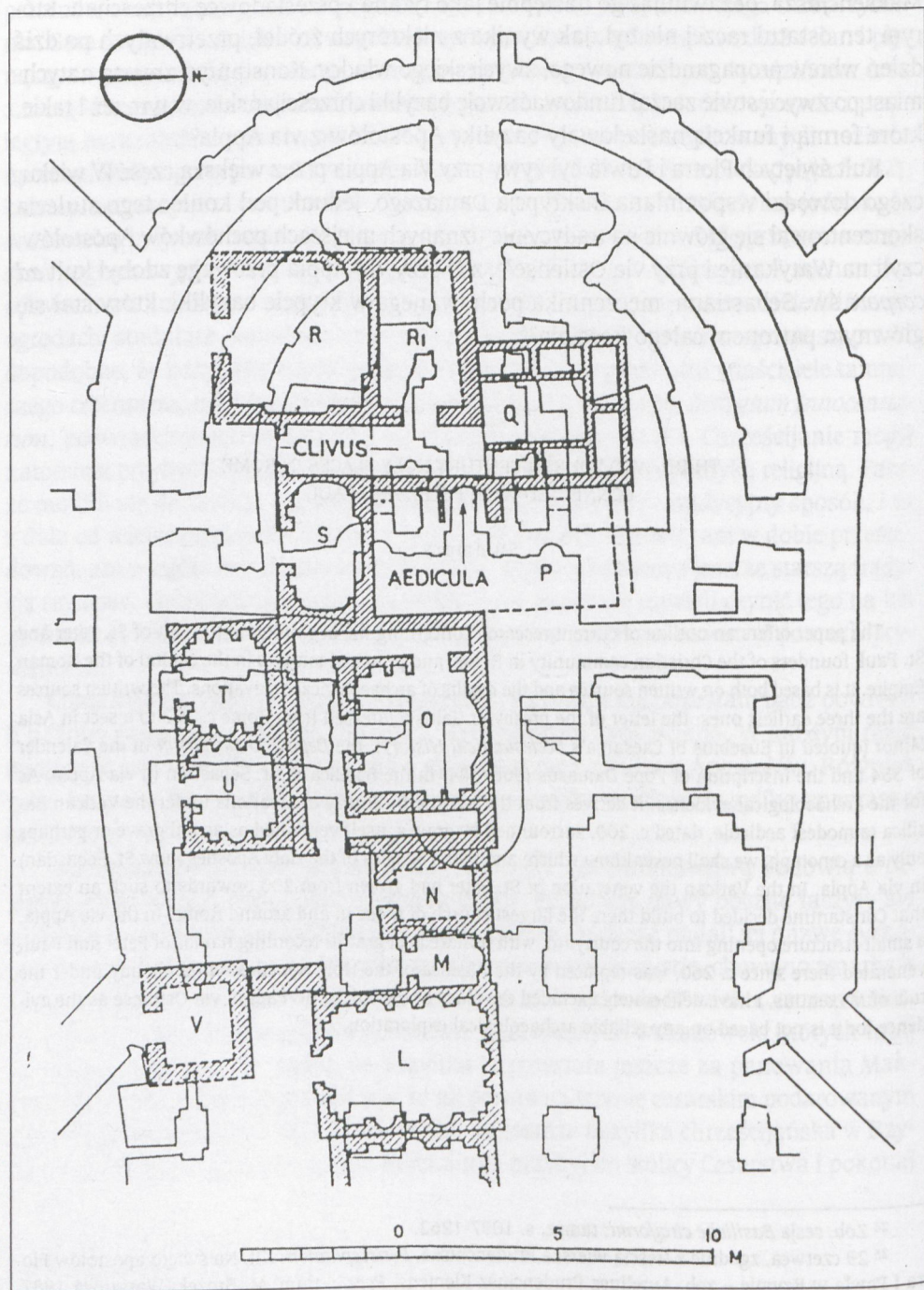
Summary

The paper offers an outline of current research concerning the beginning of the cult of St. Peter and St. Paul, founders of the Christian community in Rome, and principal martyrs in the capital of the Roman Empire. It is based both on written sources and the results of archaeological excavations. The written sources are the three earliest ones: the letter of the presbyter Gaius addressed from Rome c. 200 to a sect in Asia Minor (quoted in Eusebius of Caesarea's *Ecclesiastical History*), the *Depositio Martyrum* in the Calendar of 354 and the inscription of Pope Damasus (366–384) in the Basilica of St. Sebastian in via Appia. As for the archaeological evidence, it derives from the twentieth-century excavations under the Vatican Basilica (a modest aedicule, dated c. 200, surrounded by graves, itself venerated as actual grave or perhaps only as a cenotaph, we shall never know which) and in the Basilica of the Holy Apostles (now St. Sebastian) in via Appia. In the Vatican the veneration of St. Peter had grown from 200 onwards to such an extent that Constantine decided to build there the largest church of those in and around Rome. In the via Appia, a small structure opening into the courtyard, with hundreds of graffiti recording names of Peter and Paul, venerated there since c. 260, was replaced by the Basilica of the Holy Apostles, build already under the rule of Maxentius. I have deliberately excluded the place of the cult of St. Paul in via Ostiense as the evidence for it is not based on any reliable archaeological exploration.

²⁴ Zob. sesja *Basiliche circiformi*, tamże, s. 1097-1262.

²⁵ 29 czerwca, zgodnie z treścią wiersza Prudencjusza, *Peristephanon*, XII. Na święto apostołów Piotra i Pawła w Rzymie – zob. Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Poezje*, tłum. M. Brożek, Warszawa 1987, s. 289n.

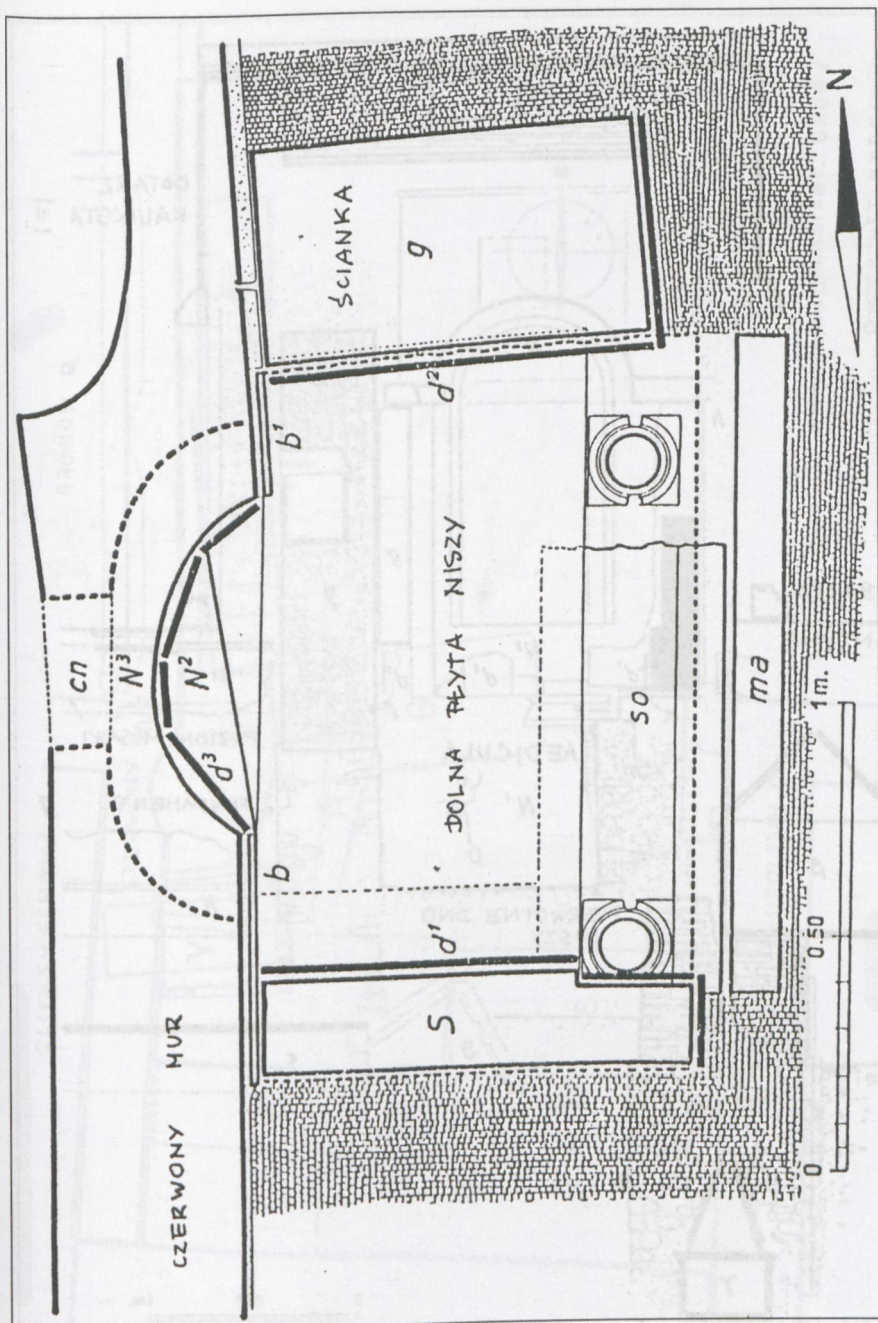
²⁶ Amore, dz. cyt., s. 184n; A. Ferrua, *Basilica and the catacomb of Saint Sebastian*, Vatican City, 1978, s. 22-26; Jastrzębowska, *Untersuchungen*, s. 96; Ph. Pergola, *Le catacombe romane*, Roma 1997, s. 184.

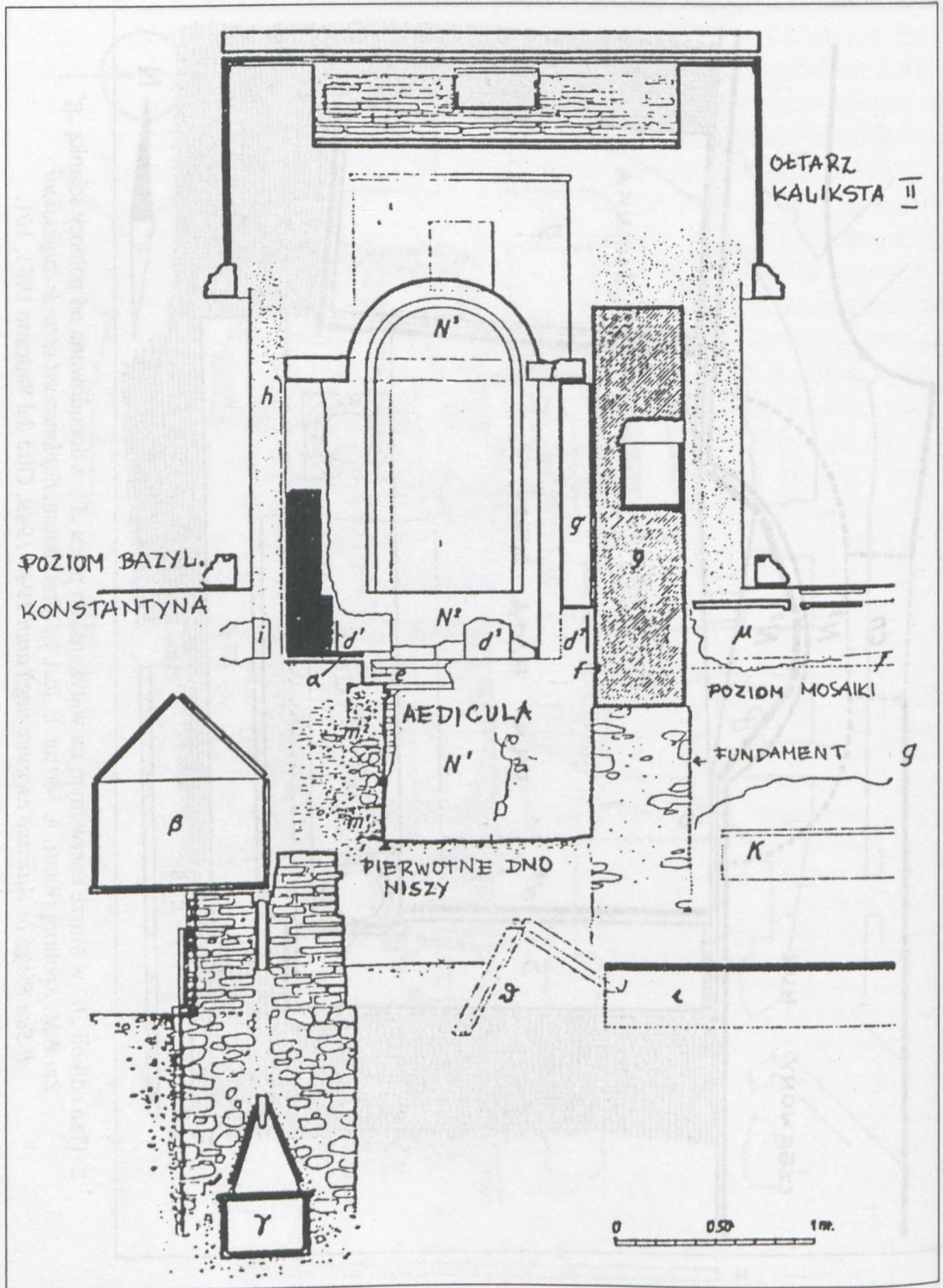
1. Plac „P” z edikulą pomiędzy mauzoleami O, S i Q na zachodnim krańcu nekropoli watykańskiej, pod i po środku apsydy bazyliki Konstantyna.

Za: A. Arbiter, *Alt-St. Peter In Geschichte und Wissenschaft*, Berlin 1988, 8.

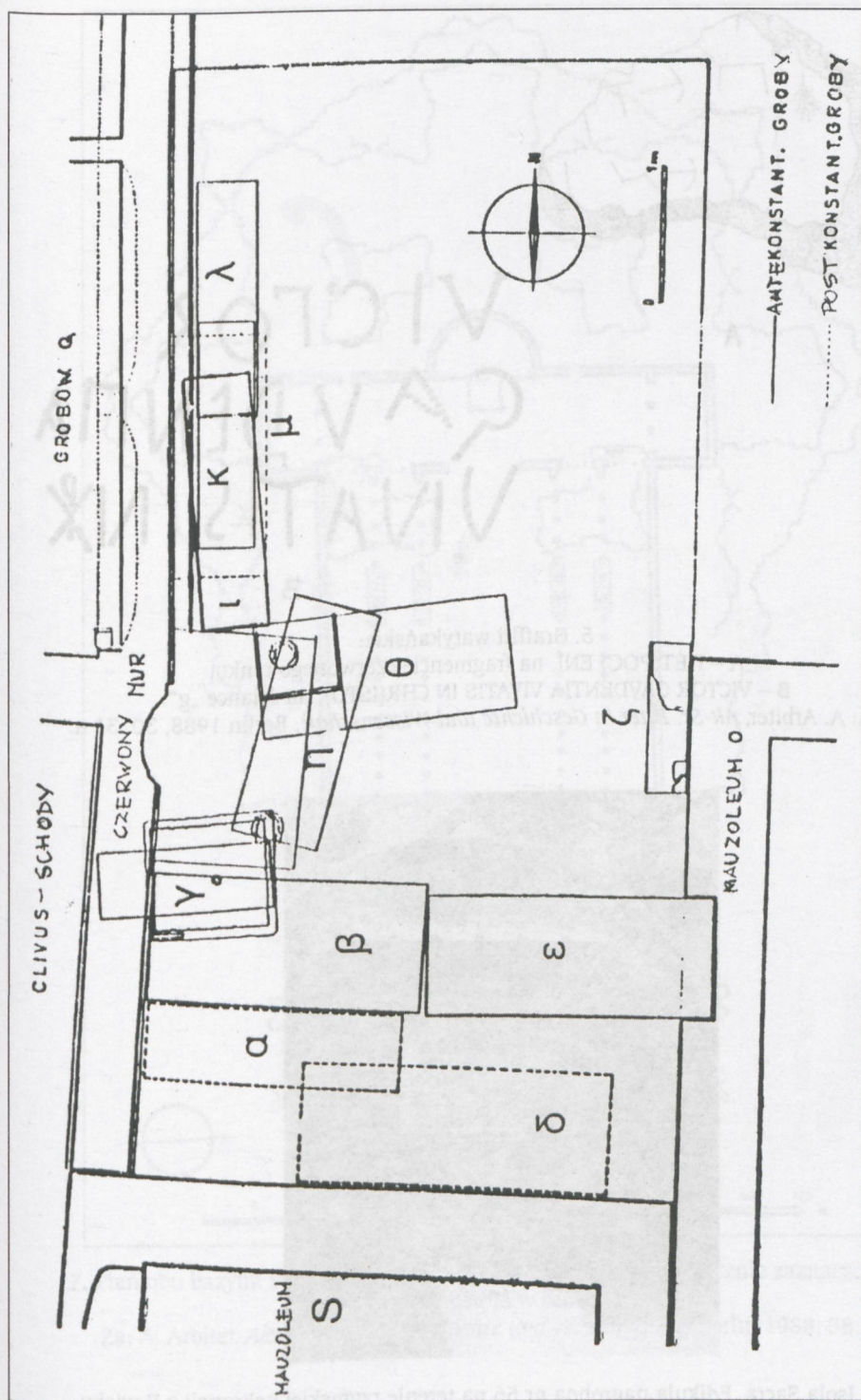

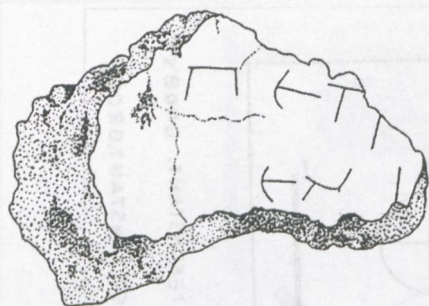
2. Plan edikuli „N” w Muzeum Czerwonym na watykańskim placu „P” z dobudowaną od północy ścianką „g”.
 Za: B.M. Apollonj Ghetti, A. Ferrua, E. Josi, E. Kirschbaum, *Esplorazioni sotto le confessioni di San Pietro in Vaticano eseguite negli anni 1940-1949*, Città del Vaticano 1951, 101.

3. Przekrój N-S przez edikulę „N” i sąsiednie groby oznaczone literami greckimi.
Za: E. Kirschbaum, *Die Gräber der Apostelfürsten*, Frankfurt 1957, 12.

4. Plan placu „P” z grobami wokół edikuli.
Za: Kirschbaum, dz. cyt., 18.

A

VICTOR
 GAUDENTIA
 VIVATIS IN X

B

5. Graffiti watykańskie:

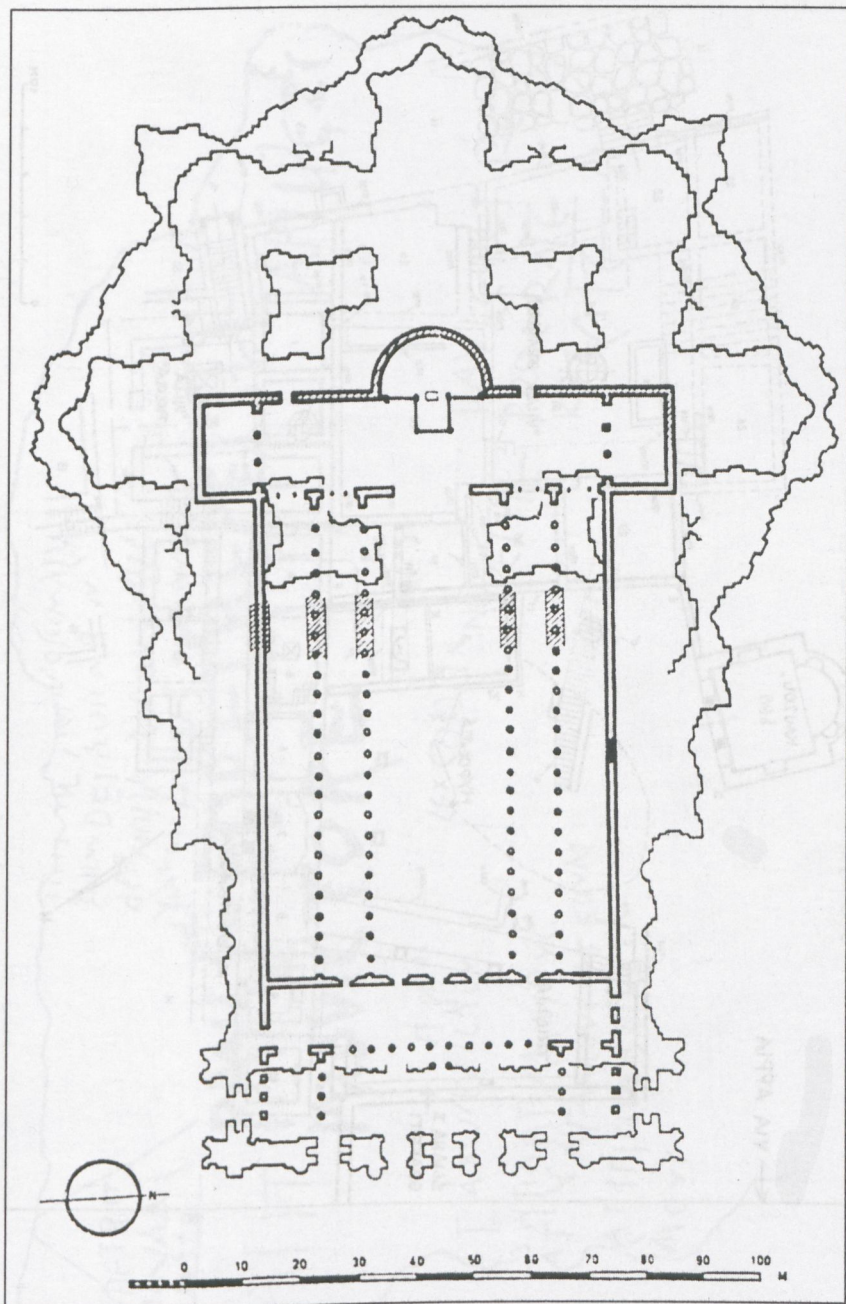
A – ΠΕΤ(ΡΟC) ΕΝΙ, na fragmencie czerwonego tynku,

B – VICTOR GAUDENTIA VIVATIS IN CHR(ISTO), na ścianie „g”.

Za: A. Arbiter, *Alt-St. Peter In Geschichte und Wissenschaft*, Berlin 1988, 30, 31 a.

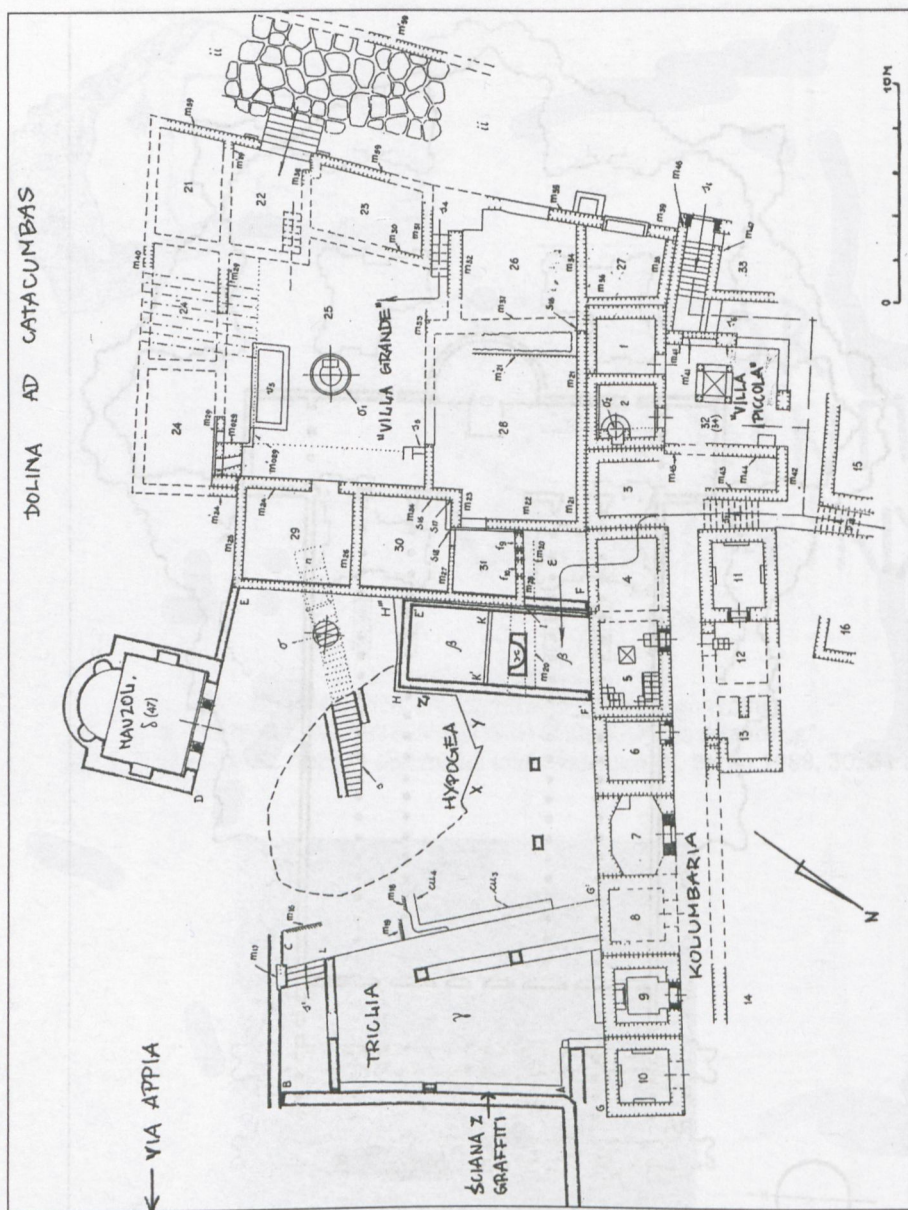

6. Isola Sacra. Edikula nagrobna nr 56 na terenie rzymskiej nekropoli z II wieku.

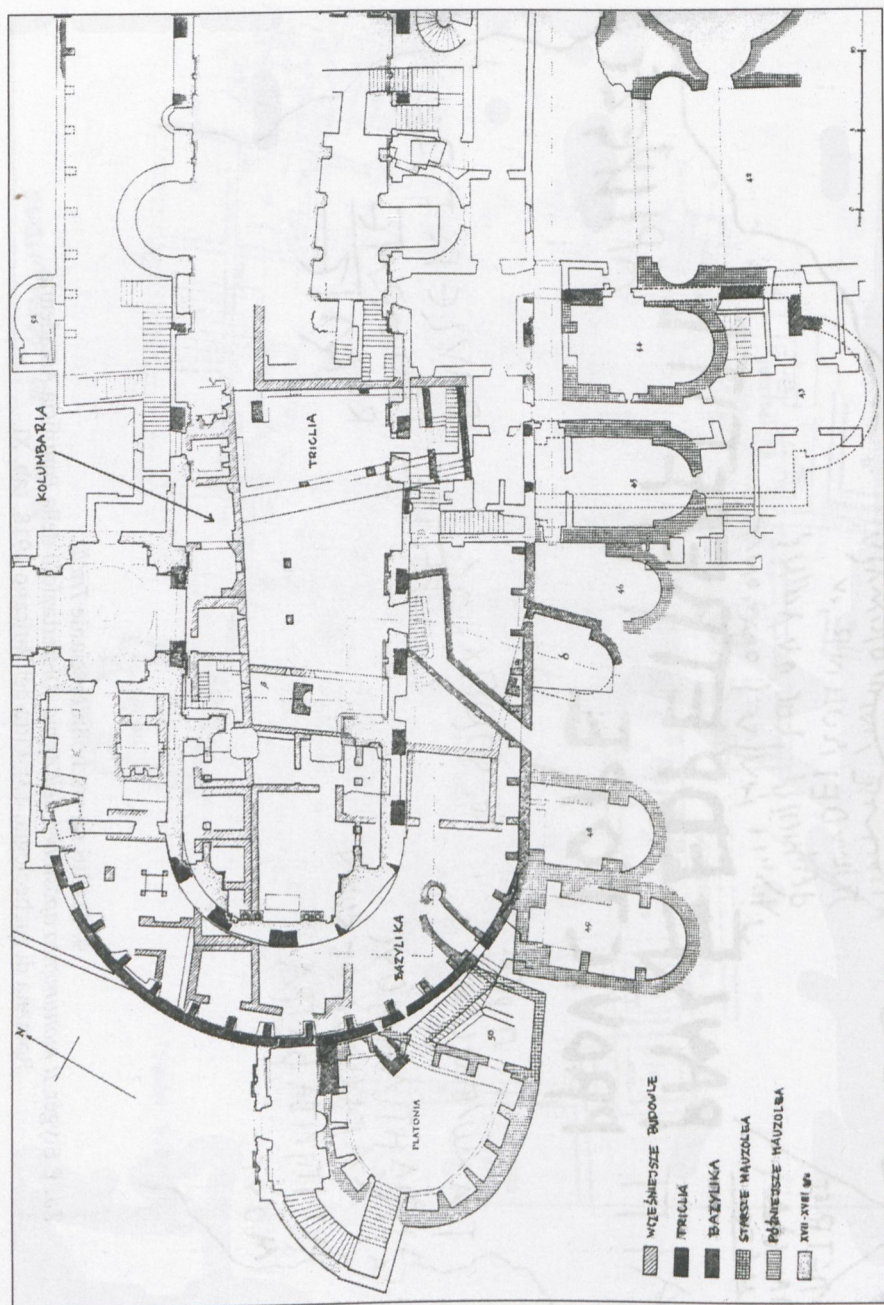
7. Plan obu bazylik św. Piotra (Konstantyna i obecnej) z hipotetycznie zaznaczoną memorią Apostoła w centrum.

Za: A. Arbiter, *Alt-St. Peter In Geschichte und Wissenschaft*, Berlin 1988, 38.

8. Komplex *Triclitii* z zespołami grobów i kultu nagrobnego.
Za: F. Tolotti, *Memoriae degli Apostoli in Catacumbas*, Città del Vaticano 1953, tab. II.

10. Plan Bazyliki Apostołów (dziś św. Sebastiana) przy via Apia z zaznaczonymi wcześniejszymi i późniejszymi budowlami przyległymi.

Za: CBCR, t. IV, tab. VII.